

H. Valmet

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

АКАДЕМИЯ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ACADEMY OF SCIENCES OF THE ESTONIAN SSR
INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE

Henno Rajandi
Helle Metslang
**MÄÄRAMATA JA
MÄÄRATUD OBJEKT**

U. S.
602

A-50732

Su.S. 1060²

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse
Instituut

Henno Rajandi

Helle Metslang

MÄÄRAMATA JA MÄÄRATUD OBJEKT

Tallinn "Valgus" 1979

O. SISSEJUHATUS

Tegurid, millest eesti osa- ja täisobjekti valik sõltub, jagunevad suurtes joontes kahte liiki: 1) niisugusteks, mis on seotud verbiga, ja 2) niisugusteks, mis on seotud objektnoomeniga. Verbiga seotud objektivaheldus (seal, kus see üldse võimalik on) väljendab aspektilist laadi tähendus erinevusi. Lausepaaris

(1) Kristjan kirjutas luuletust

(2) Kristjan kirjutas luuletuse

vormistab osaobjekt (1) tegevuse jätkuvat, lõpetamata, imperfektiivset aspekti, täisobjekt (2) aga tegevuse lõpetatud, perfektiivset aspekti. Objektnoomeni endaga seotud objektivaheldus seevastu õeldakse olevat kvantitatiivset tüüpi.

Lausepaaris

(3) Teet tellis seapraadi

(4) Teet tellis seaprae

väljendab osaobjekt (3) kvantitatiivse tõlgenduse kohaselt mingis võrdlemisi ebamäärases mõttes ebamäärast osa, täisobjekt (4) aga kaunis ebakindlas mõttes kindlat tervikut (vrd. Kont 1963:42-64; Mihkla, Admann jt. 1974:147-157).

Selles, et objektivaheldusel on tõepoolest kahepalgeline taust, pole põhjust kahelda. Verbiga seotud objektivahelduse aspektiline laad on päris ilmne, kuigi ka siin on veel paljugi selgitada. Ähmasem on objektivahelduse põhjendamine osa-terviku opositsiooniga, ehkki objektivariantidele ja õieti partitiivikäändelegi on nime andnud just see kontseptsioon. Veel ähmasemaks jääb, millist rolli selles kontseptsioonis mängivad "ebamäärane" ja "kindel". Käesoleva kirjutise eesmärgiks on ebaselguse vähendamine eriti kahes viimati nimetatud punktis. Siinjuures me ei ürita anda ülevaadet probleemi käsitlemise ajaloost, konkureerivatest kontseptsioonidest ja terminitest (vt. Kont 1963; Mihkla, Admann jt. 1974: 145-171), vaid esitame oma hüpoteesi sellisel kujul, nagu ta juba enam-vähem teadaolevate ning seni arvestamata asjaolude ühendamisel formuleeritav on.

1. PARADIGMAATILISED ASJAOLUD

1.1. Aspekt ja konsistents. Alustame selguse otsimist viimasest näidetepaarist. Kust me üldse teame, et objektivahehdus niisugusel juhtumil nagu ... tellis seapraadi/tellis seaprae on seotud objektnoomeniga, mitte aga verbiga?

Tõtt üelda me ei teagi seda päris kindlasti, sest objektivahehdus lauses (3) on hea tahtmise korral tõlgendatav kahte moodi. Teatava pingutusega võib lausetes (3) ja (4) näha sedasama aspektilist erinevust, mis on selgemini olemas lausete ... kirjutab luuletust/kirjutab luuletuse vahel. Kui me (3) ja (4) objektivahehdust niimoodi tõlgendame, erineb lause (3) lausest (4) just samas aspektilises mõttes kui lause (1) lausest (2), ja samas mõttes kui näiteks

(5) Tõnu tellis taksot

lausest

(6) Tõnu tellis takso.

Lause (5) aktsepteerimiseks on vaja umbes niisama palju head tahet kui lause (3) puhtimperfektiivseks tõlgendamiseks.

Takso tellimine nagu seaprae telliminegi on niisugune akt, mida on nähtavasti harva tarvis kirjeldada jätkuvana, kõnemomendi või mingi teise tegevuse suhtes lõpetamatuna. Keelesüsteem iseendast verbile tellima imperfektiivset aspekti ei keela ja näiteks

(7) Valgus kustus parajasti siis, kui Teet tellis seapraadi

(8) Telefoniühendus katkes parajasti siis, kui Tõnu tellis taksot

on grammatiliselt korrektsed laused. Kui puudub kontekst, mis seaprae või takso tellimise mõnevõrra ootamatut imperfektiivset aspekti õigustaks, on omaette isoleeritud lause ... tellis seapraadi imperfektiivne tõlgendus niisama vähe tõenäoline kui omaette lause Tõnu tellis taksot esinemine üldse. Siiski erineb seaprae tellimine takso tellimisest. Seaprae tellimist võib ilma igasuguse täiendava kontekstita päris loomulikult vormistada partitiivse objekti abil, takso tellimist aga mitte. Partitiivse seaprae tellimise loomikkus võrreldes

partitiivse takso tellimisega on omakorda tingitud sellest, et partitiiv lause ... tellis seapraadi kõige tavalisema tõlgenduse korral ei kannagi imperfektiivset tähendust, ei tule ne verbist tellima, vaid hoopis objektnoomenist endast. Tavalises, loomulikus tõlgenduses ei erine lause ... tellis seapraadi lausest ... tellis seaprae siis üldse mitte nii, nagu lause ... tellis takso lausest ... tellis takso või nagu lause ... kirjutas luuletust lausest ... kirjutas luuletuse.

Võime nüüd oma probleemasetust täpsustada. Meid huvitab, mille poolest erineb lause ... tellis seapraadi loomulikus, mitteimperfektiivses tõlgenduses lausest ... tellis seaprae, ja kas võib siin traditsioonilist osa - terviku kontseptsiooni (Mihkla, Admann jt. 1974:155) tõsiselt võtta.

Kommunikatiivselt on laused ... tellis seapraadi ja ... tellis seaprae võrdväärised, teatavad adekvaatselt ühest ja samaast aktist. Partsiaalse või totaalse seaprae tellimises pole võimalik näha teadlikku tähendusliku vahetegemise taotlust ei vaatleja ega ka näiteks tellimisdialoogi osaliste seisukohalt. Lõunataja, kes restoranilauas istudes vormistab tellimuse partsiaalselt

(9) Ma võtan seapraadi,

ei taotle midagi vähemat, osalisemat või ebamäärasemat kui teine, kes vormistab tellimuse totaalselt:

(10) Ma võtan seaprae.

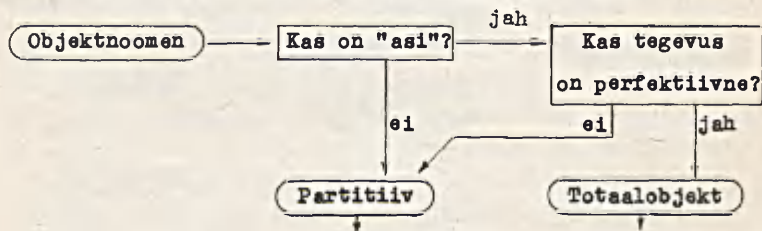
Ilmselt ei pea teine tellija silmas ka tellimuse täitmist kaugemas tulevikus kui esimene. Tellitav roog muidugi võib olla alakaaluline ja kulinaarses mõttes ebamäärane, tellimuse täitmine võib venida, kuid neil väärnähtustel ei ole mingit seost osa- ja täisobjektiga. Niisamuti võib kelner seaprae kvantitatiivsetest ja kvalitatiivsetest puudustest teadlik olla, tellimise täitmise tähtaja suhtes koguni kurje plaane haududa, ega kui ta tellimuse partsiaalset või totaalselt vormistamist provotseeribki suunava küsimusega: "Kumba te võtate - seapraadi või karbonaadi?" või "Kumba te võtate - seaprae või karbonaadi?", ei reeda ta objektivalikuga mingeid kommunikatiivselt olulisi teadmisi ega kavatsusi.

Objektivalik on temalgi niisama ettenähtematu kui tellijal ilma suunava küsimuseta.

Kas me võime siin rääkida sellest, et partsiaalobjekt väljendab ebamäärast osa ja totaalobjekt tervikut? - Ilmselt ei või. Kui objektivariandi valik siin midagi väljendabki, siis nähtavasti mitte seda. Mida siis?

Lähtume sellest, mis juba teada on.

Ühelt poolt on teada, et partitiivse objektiga lausete mitteimperfektiivne tõlgendus on võimalik siis, kui objektnoomen tähistab "ainet", mitte "asja" (Mihkla, Admann jt. 1974:154).¹ Teiselt poolt on teada, et imperfektiivset aspekti saab osaobjekti abil ühemõtteliselt vormistada siis, kui objektnoomen on "asi", mitte "aine". Esimene teadmine on sõnastatud analüüsi, teine sünteesi seisukohast (vt. Rajandi 1977:135-141). Kui me sõnastame mõlemad ühtpidi sünteesi suunas, võime oma juba olemasolevaid teadmisi kokku võtta nii. Kui objektnoomen on "aine", on objekt partitiivis. Kui objektnoomen on "asi", sõltub objektivariantide valik tegevuse aspektist. Imperfektiivse aspekti korral on objekt partitiivne, perfektiivse aspekti korral totaalne. Objektivariantide valikut meie teadmiste praegusel tasemel kujutab joonis 1.

Joonis 1

¹ Neid ja analoogilisi lauseelementide tähenduste komponente nimetame edaspidi lihtsuse mõttes lauseelementide endi (verbi, objektnoomeni) omadusteks.

Nende teadmiste rakendamiseks sünteesis peab objektnoomeni grammatiline konsistents - "aina" või "asi" - olema ette antud. Seda, et luuletus ja takso on alati ja ainult "asjad", võib ette näha. Sellised sõnad vormistavad mõttelisi objekte, mida eesti keel käsitab kui "asju". Seaprae kohta niisama kindlat informatsiooni anda ei saa. Eesti keele (ja paljude muudegi keelte) struktuur on selline, et mõningaid mõttelisi objekte tajutakse alati "asjadena", teisi aga kord "ainena", kord "asjana". Sõna seapraad, nagu ka näiteks jäätis lauses (11) Oskar ostis jäätist / jäätise

vormistavad "asja" ja "aine" suhtes kõikuva konsistentsiga mõttelisi objekte. Sellistes omaette tekstina võimalikes lausetes nagu ... tellis seapraadi, ... ostis jäätist ei leia analüüsija enam otseseid pidepunkte, millele toetudes otsustada, kust pärineb partitiivobjekt - kas objektnoomeni "ainelisusest" või (objektnoomeni "asjalise" konsistentsi korral) imperfektiivsest aspektist. Kaudseid toetuspunkte siiski leidub. Verbidega tellima ja ostma tähistatavaid tegevusi on harva vaja vormistada imperfektiivselt, kõnemoskendi või mingi teise ajamoskendi suhtes jätkuvana. Selgelt "asjalise" objektiga imperfektiivlaused nagu ... tellis taksot, ... ostis sõrmust on ebatavalised, igatahes ebatavalisemad kui ... tellis takso, ... ostis sõrmuse. Esimesed vajavad oma ebatavalisusele õigustust, mille võib anda kontekst (12) Sellal kui peigmees sõrmust ostis ja amm taksot tellis, pani pruut plehku

või kõnesituatsioon, kui õhtusõögile hilinenud Tõnu vabanduseks teatab:

(13) Ma tellisin taksot.

Jätame oma vaatevälja praegu ainult kontekstilised piirangud. Viimaste puudumisel on tõenäoline, et kõikuva konsistentsiga objektnoomeneid (... tellis seapraadi, ... ostis jäätist) on seoses selliste verbidega tajutud ja ka vormistatud "ainena" ning partitiivne objekt ongi tingitud sellest samast "ainelisusest". "Ainelise konsistentsi" partitiivireegel ühelt poolt ja (üksnes "asjalise konsistentsi" korral võimalikud)

aspektireeglid teiselt poolt välistavad teineteist. Kaht erinevat ülesannet üks ja seesama objektikääne korruga täita ei saa. Kõnelejal võib küll ka "ainelise" objekti korral tegevuse aspektiline laad meeles mõlkuda, aga kui "aineline" konsistents kord juba on ette antud ja objektikääne selle vormistamiseks ära kulutatud, jääbki aspekt paljalt "mõtestamise" staadiumi.

Lauseid

(14) Villem võttis mürki

(15) Viktor võttis rohtu

võib aspektiliselt mõtestada nii või naa. Esimest mõtestatakse ja mõistetaksegi tõenäoliselt perfektiivselt, teist võib üsna vabalt mõtestada ja mõista ka imperfektiivselt. Grammatikareegleid, mis täpselt ette näeksid kõik juhtumid, mida millal imperfektiivselt, millal perfektiivselt mõtestada võib, vaevalt et õnnestub lähemas tulevikus formuleerida (vrd. Itkonen 1976:176-184). Sellised reeglid on niisamuti väljaspool reaalsete lingvistiliste võimaluste piire kui reeglid, mis täpselt ära määraksid, mida kõike ja millal tajutakse "asjana" või "ainena". Grammatikareeglitena tasub vaevalt hakata formuleerima selliseid iseendast kasulikke suunavaid selgitusi: mürgi võtmine on väga tõenäoliselt ühekordne, tulemuslik akt, rohu võtmine aga võib olla ka korduv ning seejuures tulemusteta tegevus. Restoranis tellitav sesprae portsjon on enam-vähem võrdse tõenäolisusega "asi" või "aine". Jäätis kui paberisse pakitud tükikaup võib (aga ei pruugi) olla "asi", kohvikus või restoranis kaalulise portsjonina tellitav jäätis on tõenäoliselt (aga mitte ilmtingimata) "aine". Üksikud kõõgiviljad nagu

(16) Oskar ostis kurgi, kapsa ja kaalika

on "asjad". Aga neidsamu kõõgivilju võib sellegipoolest käsitada ja siis ka vormistada "ainena", nagu lauses

(17) Oskar ostis kurki, kapsast ja kaalikat.

Viimast lauset võib vabalt kasutada ka siis, kui osteti pool kurki, pool kapsapead, pool kaalikat, üks kurk ja rohkem kui üks kurk jne. Seevastu laused

(18) Nelli ostis nelgi

(19) Nellis ostis nelki

viitavad tõenäoliselt hoopis erinevatele mõttelistele objektidele. Lill nelk on "asi", võrts nelk aga (vähemalt omaette tekstina võimalikus isoleeritud lauses) väga tõenäoliselt "aine", isegi hoopis tõenäolisemalt "aine" kui näiteks seapraad või jäätis, tõenäolisemalt kui kurk, kapsas või kaalikas. Niisama tõenäoliselt ennustatav nagu võrts nelgi "aineline" konsistents on ennustatav ka luule "ainelisus" omaette isoleeritud lauses

(20) Tõnu tõlkis luulet.

Kui seaprae lingvistiline konsistents jääbki grammatiliselt ennustamatuks, siis luule on väga tõenäoliselt "aine" ja lause

(21) Tõnu tõlkis luule

omaette tekstina ebatõenäoline. Nende süntagmaatiliste, kontekstiliste asjaolude juurde, mis ka luulest võivad "asja" teha ja lause (21) kõigiti tavaliseks muuta, tuleme allpool. Praegu aga nendime vaid, et sellised seletused, mida me seaprae, jäätise, kurgi, kapsa, kaalika jms. väga kõikuva konsistentsiga objektide kohta andsime, kuuluvad grammatika kommentaari. Grammatika ise võib vaid anda reeglid, mis tõõstavad ühe või teise etteantud konsistentsi ning aspekti puhul. Kus viimaseid ette anda ei saa, jääb ka reeglite valik vabaks.

Oleme nüüd jõudnud punkti, kus objektivahelduse aspektilised asjaolud on konsistentsetest asjaoludest hädavajalikul määral lahutatud. Külmutame siinkohal aspektilise objektivahelduse eriküsimused kinni ja keskendume "asjalise - aineline" konsistentsi problematikale. Iseendast vahest huvitavale ja laialdasemalt aspektisüntaksile ei pääse objektnoomeni enda konsistentsist sõltuvate asjaolude eelneva väljasõelumiseta üldse ligi.

1.2. "Asi" ja "aine". Niisugused keelesüsteemi elemendid nagu "asjaline" ja "aineline" konsistents on üsna universaalsed. Nad on relevantssed ka näiteks inglise grammatikas, kus "asjasõnade" (count nouns) artiklitarvitus selgesti erineb "ainesõnade" (mass nouns) artiklitarvitusest, niisamuti prantsuse grammatikas, kus partitiivse de paralleelsus eesti "ainepartitiiviga" on samuti ilmne. Kui siin piirduda ainult inglise paralleelidega, siis on "asjalise - ainelise" konsistentsi valik inglise keeles umbes niisama kõikuv ja ennustamatu kui eesti keeles. On võimalik nii

(22) Oscar bought an ice-cream (... ostis jäätise)
kui ka

(23) Oscar bought ice-cream (... ostis jäätist).

Vastavate lekseemide jaotumine "asjalise" ja "ainelise" konsistentsi vahel on keeliti siiski erinev. Kui eesti keeles on võimalik nii ... võtan seapraadi kui ... seaprae, siis inglise keeles on võimalik ainult I take pork, mitte aga *I take a pork. Pork inglise keeles on kindlamalt "aine" kui seapraad eesti keeles - umbes niisama kindlalt "aine" kui eesti võrts nelk või luule. Seevastu on ... võtan biifsteeki ja ... biifsteegi eesti keeles niisama kõikuvad kui I take steak ja ... a steak inglise keeles. Samas jälle on (kodu)ülesanne eesti keeles pigem "asi", mis grammatiliselt käitub nagu takso või luuletus, inglise keeles on aga homework pigem "aine", mis käitub nagu pork (Quirk jt. 1972:128).

"Asi" ja "aine", nagu eelarvamusteta lugeja loodetavasti juba mõistab, on piltlikkust taotlevad terminid, mis on saadud võimalikult näitlike juhtumite uurimisel. Nad on samasugused keelesüsteemi elemendid nagu imperfektiivsus - perfektiivsus ja isegi imperfektiivsuse - perfektiivsusega võrdlemisi analoogilised. "Konsistents" on "noomeni aspekt". Verbi (õigemini tegevuse) aspektides vastandub ajaline kindlapiirilisuus selle puudumisega, noomenis (õigemini küll noomeniga tahistus) vastandub ruumiline terviklikkus selle puudumisega. "Konsistents" ise ei ole süsteemi element, vaid teineteist väliselt vastandavate süsteemi elementide paari ("asja" ja "aine")

teine, mugavam nimetus, nii nagu "aspekt" ei ole süsteemi element, vaid teineteist välistavate süsteemi elementide paari (imperfektiivsuse ja perfektiivsuse) teine, mugavam nimetus. "Asjale" ja "ainele" kui süsteemi elementidele ei anna identiteeti mitte nende nimetus, vaid seosed, mis neil on teiste süsteemi elementidega ja süsteemivälise keskkonnaga. Tegelikult funktsioneerivas süsteemis talitlevad süsteemi elemendid nimetuina ja süsteemi mudeliski funktsioneerivad nad ükskõik mis nime all, tingimusel, et nad on omavahel ja süsteemivälise keskkonnaga õigesti seostatud. Milline see (meie jaoks vähemalt praegu süsteemiväline) keskkond on, mis tingib kord "ainelise", kord "asjalise" konsistentsi, millised alateadlikud semantilised otsustused lubavad meid kordumatu, lõpule viidud tegevuse kirjeldamisel üht ja sama mõtetlist objekti käsitada kahest eri vaatenurgast, seda me täpselt ja ammendavalt ei oska määritleda. Võime vaid oletada, et need on enam-vähem needsamad kaalutlused, mis lubavad meil reaalse maailma objekte liigitada "asjaks" või "aineks". Asjad on niisugused objektid, mida saab või mida on mõtet loendada, niisugused, mille puhul on mõtet raakida ühest ja rohkem kui ühest, millele on omane teatav kindlapiirilisuus. Aine on midagi sellist, mida ei saa või pole mõtet loendada, midagi, mida võib olla suhteliselt palju, suhteliselt vähe, aga mitte üks või rohkem kui üks eksemplar - midagi kontuuritut. Aineid võib loendada ainult aine liikide, mitte eksemplaride kaupa. Me ei taha siin "asja" ja "ainet" kui keelesüsteemi elementide nimetusi terminoloogiliselt iga hinna eest õigustama hakata. Põhimõtteliselt võiks "asja" ja "aine" asemel kasutada ka termineid "jaotamatu" ja "jaotatav", mis ongi praegu käibel. "Jaotamatu - jaotuva" analoogia reaalse maailma asjadega aga on siduvam kui "asjal - ainel" ja suunab viljatutele arutlustele sellest, kas näiteks restoranis tellitavat seapraadi saab osadeks jaotada, nii et iga osa oleks jälle seapraad, või ei saa (nagu Mihkla, Admann jt. 1974:154-155; vt. Kont 1963:51-53). Ent terminoloogiliste alternatiividega võiks siiski leppida. Leppida aga ei või kolme erineva elemen-

di fikseerimisega seal, kus on mängus ainult kaks. Mitteaspektilise partitiivi valik isoleeritud lausetes nagu ... tellis seapraadi, ... ostis nelki, ... tõlkis luulet sõltub meie vaateväljast kahest asjaolust - noomeni objektilisest funktsioonist endast ja tema "ainelisest" konsistentsist. Arutlused sellest, et "ainelise" (või "jaotuva") konsistentsi kõrval peitub siin veel lingvistiliselt fikseerimiseväärne "osa" tähendus (osa restorani köögis või üldse olemasolevast seapraest, osa maitseainest "nelk", osa kogu luulest, mis ial kirjutatud) on eksitavad. "Asi" on loomu poolest tervik, "aine" on loomu poolest terviklikkusetu. Hädapärast võikski "asja" nimetada ka "tervikuks" ja "ainet" "osaks". See oleks aga jälle vaid terminoloogiline alternatiiv, mis sunniks meid loobuma nii "asjast" ja "ainest" kui "jaotumatust - jaotuvast" ja riputaks õhku küsimuse: osa millest? Terminoloogilistest alternatiividest "jaotumatu - jaotuv", "tervik - osa", "asi - aine" tuleb valida üks paar, ja viimane paistab kõige neutraalsem ja üldisem.

1.3. "Komplekt" ja "juhuslik hulk". Eelnevad näited ja arutlused hõlmasid ainsuslikku objektnoomenit. Allpool võtame vaatluse alla mitmuslikud ja arvuliselt loendatud juhtumid.

Võrdleme lausepaare

(24) Oskar ostis malendid

(25) Olga ostis õunu

ja

(26) Oskar ostis malendeid

(27) Olga ostis õunad.

Ainult esimene paar on kõigiti tavaline ega eelda mingit täiendavat konteksti. Teises paaris võib lauset ... ostis malendeid hea tahtmise juures jällegi tõlgendada imperfektiivselt, nii nagu ... tellis taksot, ... ostis sõrmust. Niisugune tõlgendus on võimalik, aga ebatavaline nagu ostma-verbi imperfektiivne kasutus enamasti ikka. Kui me aga tõlgendame ka mitmuslikku partitiivi mitteaspektiliselt, s. o. kui me partitiivi sugugi enam imperfektiivse aspekti vormistajaks ei pea,

siis on ... ostis malendeid mõistetav koguni kahel, jällegi üsna ootamatul viisil. Ühel juhul on siis tegemist üksikute malendite juhusliku hulga ostmisega (mis on ebatavaline, sest malendid on tavaliselt käibel komplektina), teisel juhul on tegemist korraga mitme malenditekomplekti ostuga, mis on jälle mõnevõrra ebatavaline, nii nagu näiteks ... ostis prille. Samas on ... ostis õunad teises paaris vahest veelgi ebatavalisem kui ... ostis malendeid ja oma veidruses täiesti võrreldav lausega ... tõlkis luule. Omaette ühelauselise teketina on ... tõlkis luule ja ... ostis õunad võrdselt vastuvõetamatud.

On ilmne, et põhjus, miks (24) ja (25) on loomulikud ja tavalised, (26) ja (27) aga ebatavalised, kohati isegi ebaloomulikud, peitub jällegi mitmuslikus objektnoomenis endas, siis vastavalt malendites ja õuntes. Mille poolt erinevad malendid õuntest, nii et esimene koos ostma-verbiga on loomulik täisobjekti kujul, teine aga sellesama verbiga osaobjekti kujul?

Lähtume siingi juba teadaolevast. On teada, et objekti-variandi valikut tingib objektnoomen juhtudel, kus "sihiti-seks on ... käändsõnad mitmuses" (Mihkla, Admann jt. 1974: 154). Niisamuti on teada, et mitmust kasutatakse ainult sel-liste objektide korral, mida on võimalik tajuda, käsitada "rohkem kui ühega". "Aine" pole niisugune objekt. Ainult "asju" võib olla rohkem kui üks, ainult "asjadel" on mitmus. Ent "rohkemat kui ühte", mis on mitmuse peamine semantiline lähtepunkt, võib eesti keele kõneleja jällegi tajuda, käsitada kahel erineval viisil. Kui "rohkem kui üks "asja"" moodus-tavad komplekti, siis käitub vastav mitmuslik noomen nii, nagu "asi" käitus ainsuses, ja võimaldab aspektilist objekti- vaheldust. Malendid on nimelt niisugune, tavaliselt komplek-tina tajutud "rohkem kui üks", "asjadest" koosnev "asi", ja seepärast on ühtviisi loomulikud ka

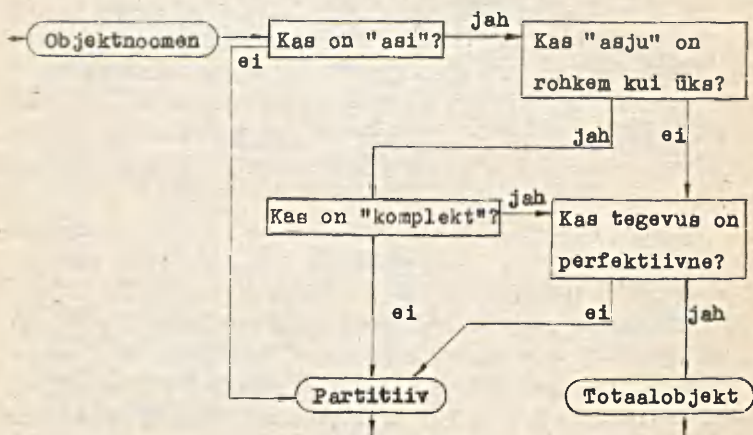
(28) Nikolai nikerdas malendeid (imperfektiivne)

ja

(29) Nikolai nikerdas malendid (perfektiivne).

Kui rohkem kui üks "asja" aga on juhuslik, mittekomplektne asjade hulk, käitub vastav mitmuslik objektnoomen nii, nagu "aine" käitus ainsuses. Mitmuse partitiiv ei vormistagi siis muud kui sedasama "juhuslikku hulka", "asjadest" koosnev "ainet". Õunad ei ole tavaliselt käibel komplektidena ja see-pärast on loomulik, tavaline ... ostis õunu, mitte aga ... ostis õunad.

Meie skeem (vt. joon. 1) täieneb niisiis kahe lüliga ja näitab piltlikult, et "üks asi" ja "komplekt" jõuavad objekti vormide juurde samu teid pidi (joon. 2).

Joonis 2

Käsitluse haaret laiendades on tulevikus vahest võimalik nii "asjast" kui "ainest", nii "komplektist" kui "juhuslikust hulgast" vabaneda ja taandada need mingile üldisemale "piiritletuse - piiritlematuse" opositsioonile. Mõeldav ka, et ajalist (verbaalset) ja ruumilist (substantiivset) piiritletust - piiritlematust saab veel mingisse väga üldisesse semantilisest lähtepunkti kokku viia. See eeldab aspektisüntaksi sügavamalt läbitöötamist, subjekti- ja objektiprobleemide

tiku analoogiate arvessevõtmist ja peaasi - markeerituse teooria senisest järjekindlamat rakendamist süntaksikirjelduses.

Praegu aga pandagu tähele, et arvuliselt loendatuina on nii malendid kui õunad võrdselt "komplektid" ja kombineeruvad ühteviisi loomulikult loendava numeraaliga. Kolm malendit on niisama hea kui kolm õuna. Niisugused sõnaühendid muudab loendav numeraal loomu poolest "komplektiks". Seeläbi on ka laused

(30) Kristjan kirjutas kaht romaani

(31) Kristjan kirjutas kaks romaani

selgesti erinevad aspektilisel teljel. Aspektilisi erinevusi ja ühtlasi objektifunktsiooni tunnuseid kannab loendav numeraal ise, mitte loendatav noomen. Niisugune objektiline loendav numeraal on seejuures üks neid väheseid juhtumeid eesti keeles, kus morfoloogiliselt ainsuslik vorm (meie näites kaks) käitub morfosüntaktiliselt nii, nagu oleks ta mitmuses. Täisobjekti enda kahest variantist valitakse sellise loendava numeraali korral nominatiiv, nagu mitmuse puhul ikka, mitte genitiiv, mida eeldaks numeraali morfoloogiline ainsus. Morfoloogilist mitmust ei kasuta eesti keel arvuliselt loendatavate "asjade" korral üldse mitte - ei numeraali ega loendatava noomeni enda juures. Vene keel kasutab sellega võrreldavat ökonoomiat ainult 1, 2, 3 ja 4 korral, eesti keel aga läbi kogu süsteemi. Lääne-euroopa keelte seisukohalt on mitmuse täielik puudumine arvuliselt loendatud objektide korral mõnevõrra ootamatu. Ent see ökonoomia lubab mitmust eesti keeles reserveerida muuks otstarbeks - nimelt "asjadest koosnevate asjade" - "komplektide" endi loendamiseks, ilma et kompleksusele oleks tarvis leksikaalselt eraldi viidata. Seal, kus näiteks inglise keel kasutab otseselt leksikaalseid vahendeid (two sets of ..., two pairs of ...), tuleb eesti keel toime puhtgrammatilise võtte abil. Niisugune mitmus nagu kahed malendid, kolmed kõrvarõngad, viied valehambad ongi kasutusel komplektide, rohkem kui ühest "asjast" koosnevate "asjade" loendamisel, kusjuures numeraal hakkab arvus ühilduma "komp-

lektse" mitmusliku noomeniga. Niiviisi ühilduma hakkab isegi üks, sest on võimalik

(32) Tegime ühed õlled,

mille tähttäheiline tõlge indoeuroopa keeltesse oleks väga veider. Sellised juhtumid on teatavas mõttes mitmuse ruut, tähistades mõttelisi objekte, mis koosnevad "asjadest", aga on ise jälle "asjad". Mitmuslik numeraal ise käitub sel juhul objektifunktsioonis jällegi nagu "komplekt", nagu "asjadest" koosnev "asi", ning on olemas aspektilise vahetegemise võimalus:

(33) Nikolai nikerdas kahtesid malendeid (imperfektiivne)

(34) Nikolai nikerdas kahed malendid (perfektiivne).

Toonitame, et "komplekt" ja "juhuslik hulk" on keelesüsteemieleemendid, millede täpsemaks identifitseerimiseks tuleb veel vaeva näha. Eelmises alajaotuses kirjeldatud "asja" ja "ainega" on neil väga palju ühist - ka selle poolest, millal keegi midagi "komplektina", millal "juhusliku hulganä" käsitab. Täiesti ilmsed "komplektid" on kõik, mis on arvuliselt loendatud, niisamuti pluralis tantum sõnad nagu püksid, tangud, õhjad, aga ka sellised sõnad nagu malendid, valehambad ja kõrvarõngad. On sõnu, mis (mitmuses) on ühtviisi loomulikud nii "komplektina" kui "juhusliku hulganä" - just nii nagu seapraad oli loomulik nii "asjana" kui "ainena". Selline on näiteks sõna parlid, mis lauses

(35) Leo leidis pärlid

viitab "komplektile" (näiteks pärlikeele) ja on siis analoogiline lausega

(36) Leo leidis prillid.

Seevastu lauses

(37) Leo leidis pärleid

viitab see "juhuslikule hulganä", ja on analoogiline lausega

(38) Leo leidis seeni.

Pärlikee ja pärlite "juhusliku hulganä" vahel on siiski päris oluline tähenduslik erinevus. Tühisem on erinevus juhtumil

(39) Detektiiv leidis telefonitorult sõrmejäljed / sõrmejalg.

Siin võib ju hädapärast oletada, et komplektne objekt viitab

ühe inimese sõrmejälgedele, mittekomplektne objekt aga mitme inimese sõrmejälgedele või vähemalt identifitseerimata sõrmejälgedele. Mingit kommunikatiivselt olulist tähenduslikku vahet pole aga enam lausetel

(40) Detektiiv Dickson leidis telefonitorult retsidivist
Richardi sõrmejäljed / sõrmejälgi.

See erinevus on jälle sama juhuslik ja ettenähtamatu kui erinevus lausete ... tellis seapraadi/ ... tallis seaprae vahel. Ilmselt ei tasu oletama hakata, et totaalobjekt viitab kõigi kümne sõrme jälgedele, partitiivobjekt aga vähem kui kümne sõrme jälgedele. Komplektina võib lõppude lõpuks käsitada mida tahes. Selleks, et välja mõelda situatsiooni, mille puhul võiks loomulikult viisil rääkida näiteks kahtedest isadest või kolmedest emadest, tuleb omajagu pead murda, kahed lapsed aga on jälle päris loomulikud ja tavalised inimese puhul, kes on kaks korda abielus olnud ja mõlemast abielust lapsi saanud. Grammatika ei saa olla kõigi tavaliste, vähem tavaliste või erakorraliste vastanduste ammendav loend. Meil jääb vaid koos T. Itkoneniga (1976:173) imestada, millise kergusega omandab kolmeaastane laps vahetegemise oskuse ja tolerantsuse vaba alternatsiooni suhtes seal, kus teadusliku seletuse jõud üles ütleb, ning õpib jagama üldist praktikat, mille juured peituvad sügaval keelekollektiivi liikmete alateadvuses. Kõiki selle praktika narmasjuuri välja kaevata me praegu ei suuda. Me teame küll keelest rohkem, kui me teame, et me teame. Aga seda alateadlikku teadmist eksplitsiitseks teha, põhjendada, miks ja millal üks keelekasutaja ühelauselise omaette tekstiga tellib seapraadi, teine seaprae, miks üks leiab sõrmejäljed, teine sõrmejälgi, me praegu lihtsalt ei oska. Seal, kus me valikut põhjendada ei suuda, tuleb see jällegi vabaks lugeda.

Käesoleva kirjutise järgnevad alajaotused on mõeldud nende kaunis pessimistlike järelduste teatava pehmenusena. Lingvistilise alateadvuse raskelt läbitava seinani jõuame ühelauselistes tekstides küll õige pea, ent tegelikus kommunikatsioonis esinevad tekstid enamasti ei ole ühelauselised.

TARTU ÜLIKOOI
RAAMATUKOGU

Objektikäänete valikut on võimalik täpsustada, arvestades objektlause ja objektnoomeni enda kontekstuaalset positsiooni, lausest laiemat konteksti. Allpool püüamegi näidata objektivahelduse süntagmaatilisi põhjusi ning süntagmaatiliste ja paradigmaatiliste asjaolude koosmõju.

2. SÜNTAGMAATILISED ASJAOLUD

2.1. Kommunikatsiooni strateegia. Läbi kõigi eelnevate arutluste me kordasime järjekindlalt üht ja sama meetodilist viga. Vaatlesime oma kriitilisi näitepaare enam-vähem võrdvõimalike lausetena. Kui me selle meetodika juurde jääme ja käsitame võrdvõimalikena ka lauseid

(41) Oskar ostis Olgale jäätist

(42) Olga andis jäätise koerale,

siis pole lootust enam palju sügavamale objektiprobleemistiku tungida. Ent (41) ja (42) ei ole seotud tekstis võrdvõimalikud. Ainult lause (41) on niisugune, mis on mõeldav omaette tervikliku tekstina ja millega mitmest lausest koosnev tekst võib alata. Sellisena on lausel (41) ka võrdvõimalik alternatiiv

(43) Oskar ostis Olgale jäätise.

Seevastu (42) ... andis jäätise koerale on selline, mis pole omaette tekstina mõeldav ja millega mitmest lausest koosnev tekst loomulikuna alata ei saa. (42) on omal kohal lausest pikemas tekstis, kus ta järgneb lausetele (41) või (43). Lausetes nagu ... ostis Olgale jäätist / jäätise, millega tekst võib alata, on grammatiliselt ettenähtav ainult objekti positsioon adverbiaali järel, mitte aga objektnoomeni konsistentsi vormistav objektikääne. Lausetes nagu ... andis jäätise koerale, kui see seotud tekstis järgneb lausele Oskar ostis Olgale jäätist, on aga grammatiliselt ettenähtav nii objekti positsioon kui ka kääne - juhul, kui teise lause jäätis on täpselt seesama, millest esimeses lauses olgu "ainelises", olgu "asjalises" konsistentsis juba juttu oli. Ühesõnaga, objektnoomeni grammatiline vormistus sõltub peale

enamvähem teadaolevate paradigmaatiliste asjaolude veel ka kommunikatsioonini enda strateegiast, sellest, mis on kuulajale juba varemalt teada või veel teadmata, sellest, mis on referentsiaalselt samane varem mainitu või teadaolevaga ja mis uus, esmakordselt mainitav (vt. Enkvist 1975:32-40; Valge 1976:523-526; Sang 1978:85).

Viimaseid näiteid kommunikatsioonini strateegia seisukohalt uurides ilmneb omamoodi paradoksaalne seik: nimelt siis, kui teise lause (42) jäätis on referentsiaalselt just seesama mis esimese lause (41) jäätis, tuleb sedasama objektnoomenit tema teistkordsel esinemisel vormistada teisiti kui esmakordsel esinemisel. Kui me seda ei tee ja lauses (44) täpselt kopeerime eelneva lause (41) malli, saame veidra lausejärjendi

(41) Oskar ostis Olgale jäätist

(44) Olga andis koerale jäätist.

Kui see (seotud lausejärjendina) üldse vastuvõetav on, siis igatahes ei selgu siit, et koerale söödetu oligi Oskari poolt ostetu. Grammatilise vormistuse samasus kaotab referentsiaalse samasuse ära, vormistuse erinevus aga loob selle.

Miks see nii on?

Seletust tuleb otsida teadaolevatest elementaartõdedest. Me ei tea küll, kuidas keel on mällu salvestatud teadmiste talletamise vahend, aga uute teadmiste andmise ja vastuvõtmise vahend on ta kindlasti. Selleks, et kõneleja saaks kuulaja teadmisi keelelises suhtlemises rikastada, peab neis juba olema midagi, mida rikastada. Kui uut teadmist pole millegagi seostada, ei jõua ta päralt. Seostada saab midagi millelegagi. Et keele struktuur peab nende elementaartõdedega kuidagi vastavuses olema, on ilmselge. Kuidas ta aga nimelt nendega vastavuses on, pole kaugeltki selge. Käesolevas töös võime lihtsatele tööhüpoteesile toetudes kirjeldada vaid mõningaid kõige tavalisemaid kommunikatsioonistrateegia võtteid ja nende grammatilisi avaldumisviise, nagu need meie vaatlusväljas paistavad.

On põhjust oletada, et teadmisel, mida me endas kanname,

on vähemalt kaks olekut: te on kas püsivas, alalises mälus või operatiivse vahetus teadvuses. Püsimälu sisaldab teadmisi konkreetsete unikaalsete referentide kohta, nagu lihast ja veerest Oskar ja Olga, aga ke üldistatud teadmisi sellest, milline ühiskondlik konventsioon on ost-müük ja mis laadi toiduaine on jäätis, või et Oskar ja Olga on vastavalt mees- ja naisikuid tähistavad pärisnimed. Ilma niisuguste eelteadmisteta ei ütle lause Oskar ogtie Olgale jäätist kuulajale mitte midagi. Kõneleja spelleerib nimelt niisugustele eelteadmistele. Aga ei püsimälu sisuline rikastamine ega seal juba salvestatu edastamine kellegi teise püsimällu ei toimu otse, vaid väikesemahulise vahetu teadvuse kaudu. Kommunikatsioonakti osalisel võib Oskari ja Olga ning nendega seotud sündmuste kohta mitme romaani jagu teadmisi olla, kõneleja võib ke nende teatavakstegemist taotleda, tal võib seejuures oma kronoloogiline või loogiline üldplaan olla. Seda kui tahes suurt ja rikast teadmist suudab ta aga nii ise uurida, töödelda ja keeleliselt vormistada kui ka edasi anda üksnes väikeste portsjonite kaupa (vrd. Laver 1970:68-69; Chafe 1973:274-275), võib oma vahetus teadvuses ühekorruga esindada ainult üsna väheste püsimällu talletatud mõtteliste objektide konkreetseid seostumisviise - näiteks niisugust mõttelist situatsiooni, kus teadaolev Oskar kõnemomendile eelneval ajal teadaoleva Olga huvides sooritas konkreetse jäätiseoetu tehingu. Kuidas püsimälu ja vahetu teadvuse tööjaotus neuroloogiliselt realiseerub, pole kuigi selge, aga selles, et niisugune tööjaotus olemas on, pole põhjust eriti kahelda. Just see ongi lingvistiliselt oluline. Funktsioneeriv keelesüsteem ei teeninda otse püsimälu, vaid vahetut teadvust ja peegeldab eeskätt just selle põhilisi omadusi, mis püsimälu põhiomadustest vägagi erinevad. Ilmsein on muidugi mahuline erinevus, mis inimese keelelises tegevuses otseselt kajastub. Püsimällu salvestatut edastav tekst võib olla kui tahes pikk, aga see tekst liigendub osadeks, mille pikkus - vähemalt mingites struktuuriüksustes loetuna - püsib kitsastes piirides. Ühte liht- või osalausesse ei ole naljalt võimalik kokku suruda üle kümne

eri tüüpi iseseisvs lauseliikme, ladusates tekstides püsib see arv enamasti alla seitsme. Millised ja kui palju neist on otse-selt seotud verbi valentsiga, millised üldmääruslikku tüüpi, pole siin oluline. Lause pikkust sõnades, silpides või hääli-kutes loetuna see piiramine ei arvesta (mõni teine aga võib-olla küll), ning lause

(45) Oskar ostis Olgale tilkuva poolmulanud šokolaadijäätise pole kirjeldatud mõttes pikem vanast tuntud lausest

(43) Oskar ostis Olgale jäätise.

Seevastu lause

(46) Lõunatunnil ostis Oskar Olgale pargis kioskist neegri-poisilt naeratades tänutäheks suuremeelselt kahekümne kopika eest jäätise

on nii lausest (43) kui (45) kirjeldatud mõttes kolm korda pikem. See surub ühe lihtlausega väljendatud mõttelisele si-tuatsiooni tervelt 12 erinevat, nii kõneleja kui kuulaja ühe-aegset tähelepanu nõudvat mõttelist objekti. Situatsiooni osalisi, nende motive, tegevuse eri iseloomustusi kohti, aja ja viisi poolest on korraga nii palju, et see juba ületab mugavuse piiri, ehkki ükski neist kuidagi ei välista ühtki teist. Iga vähegi vilunud redigeerija püüab niisugust lauset vahetu teadvuse kapatsiteediga paremasse vastavusse viia, seda kas mitmeks lauseks või osalauseks või lauselühendiks või hierarhiseeritud sõnaühendiks liigendades. Sellega küll suurendatakse vahetu teadvuse mõtetaktide arvu, kuid see-eest vähenetakse iga tsükli mahu erinevates iseseisvates mõtte-listes objektides loetuna. Tegelikult võib asi muidugi keerulisem olla ja vahetu teadvuse ning püsimalu vahel võib veel astmeid leiduda (vt. Chafe 1973), aga meid huvitab siin ainult üldpõhimõte. Meie näitelause ümberredigeerimise võima-lusi on musttuhat, milles lugeja soovi korral ise veenduda võib. Üks neist annab näiteks sellise üsna algelistest liht-lausetest koosneva tekstikese:

(47) 1. Lõunatunnil läks Oskar Olgaga parki. 2. Pargis asus kiosk. 3. Kioskis töötas poiss. 4. Poiss oli neeger. 5. Oskar oli Olgale tänu võlgu. 6. Tänuikkus muutis

Oskari suuremeelseks. 7. Oskar naeratas. 8. Oskar ostis neegripoisilt Olgale jäätise. 9. Jäätis maksis kaks-kümmend kopikat.

Lisaks sellele, et võrreldes lausega (46) nõuab siin üheaegset tähelepanu vaid mõõdukas hulk ühe või teise lausega haaratud mõttelisi objekte, on sel tekstil veel see paremus, et iga lause seab tähelepanu fookusesse vaid mõne uudse objekti (nagu kiosk lauses 2, poiss lauses 3), mis seostub eelnenu põhjal tuttavate objektidega (park lauses 2, kiosk lauses 3). Lause (46) kuhjab aga uut teadmist ilma mingit mõtet pidamata. Uue teadmise järkjärguline haakumine juba olemasolevale, tuttava ja uudse vaheldumine tekstis võimaldab ajal teatatut rahulikult tasapisi vastu võtta ja läbi töötada (vrd. Piotrovski 1974). Paneme seejuures tähele, kui tugevasti sõltub lausete grammatiline vormistus sellest, millised mõttelised objektid, millele need laused viitavad, on kuulaja vahetust teadvusest läbi käinud ja just seeläbi konkreetse seoses püsivõrgu paika pandud, ja millised veel ei ole (vrd. Õim 1972). Lause 2 näiteks ei võiks samas positsioonis kuidagi esineda kujul Kiosk asus pargis, lause 4 kujul Neeger oli poiss, lause 8 kujul Oskar ostis jäätise Olgale neegripoisilt. Sellised seosed jooksevad läbi kogu teksti. Milles on nende piiramiste põhjus? Millest tuleneb teksti lausete nimelt niisugune, aga mitte teistsugune, eesti keeles muidu täiesti mõeldav vormistus, mis avaldub eeskätt sõnajärjes ja rõhus?

Nende piiramiste aluseks on kõneleja alateadlikud oletused kuulaja teadvuse sisu kohta. Kõneleja vormistab keeleliselt omaenda vahetusse teadvusse tõusnud ja seeläbi konkretiseerunud, konkreetseesse seosesse paika pandud mõttelisi objekte, kuid teeb seda kahel erineval viisil. Neid mõttelisi objekte, mis oletatavasti veel ei ole kuulaja vahetust teadvusest läbi käinud ega seeläbi uues, esialgu ainult kõnelejale teada olevas konkreetse seoses püsivõrgu paika pandud, vormistab kõneleja ühtmoodi, ütleme, "määramatuina". Kiosk lauses 2, poiss lauses 3, neeger lauses 4, jäätis

lauses 8 tähistavadki just niisuguseid mõttelisi objekte, mida kõneleja kuulaja teadvuses alles tahab konkretiseerida - antud seoses kuulajale uusi objekte. Neid mõttelisi objekte aga, mis kuulaja teadmistes on juba konkreetses seoses paika pandud ja mida on järgnevate, jälle uute teadmiste ankurdamiseks tarvis uuesti nimetada, vormistab ta teisiti, ütleme, "määratuina". Määratud selles mõttes on näiteks park lauses 2, kiosk lauses 3, poiss lauses 4 ja jäätis lauses 9. Nagu näha, käib uute teadmiste liitmine vanadele kahes järgus. Kõigepealt aktiveeritakse püsivalt olev üldteadmine (jäätis haakub teadmise külge, mis kuulajal jäätisest kui niisugusest üleüldse on). Siis tuleneb sellest üldteadmise vahetu eriteadmine (näiteks jäätise kohta, mis ühendub Oskari, ostmise ja Olgaga). Siitpeale on kuulaja teadvuses jäätis üks kindel ja eriline, teadaolev, Oskari poolt Olgale ostetud jäätis. See, mis jäätise kohta edaspidi teatatakse (koerale söötmine jne.), haakub vastavate üldteadmiste baasil juba selle konkretiseeritud eriteadmise külge ja konkretiseerub omakorda sellega seoses.

Mis kord juba on määratud, jääb määratuks seni, kuni püsib referentsiaalne identsus ühe ja sama konkretiseeritud mõttelise objektiga. Kui määramata jäätis tekstis (47) või ka lihtsas lausekeses (43) Oskar ostis Olgale jäätise sellesama esmakordse kindlas seoses mainimise läbi määratuks muutub, püsib ta määratuna ka järgmistes tekstiliselt seotud lausetes

(42) Olga andis jäätise koerale

(48) Koergi põlgas jäätise ära

(kus määramatuse-määratuse teljel vaheldub juba hoopis koer). Määratus võib sõlmuda ka üle mitme lause, isegi üle pikkade tekstide, kus kord juba määratud mõttelisest objektist vahepeal üldse juttu ei ole. (42) ja (48) vahele võib paigutada terve rea lauseid, näiteks selliseid, mis kirjeldavad Oskari läbielamisi ja reageeringuid. Jäätis (nüüd ka koer) püsib aga ikka ühtviisi määratud.

Küllap kõigis loomulikes keeltes on grammatilisi vahen-

deid, mis aitavad vahet teha, kuhu keelemärgi tähendus tuleb haakida - kas alles konkretiseerimata üldteadmise või juba konkretiseeritud eriteadmise külge, ühesõnaga, vahendeid määramatuse ja määratuse¹ eristamiseks ja teksti mõistmise suunamiseks. Määramatuse ja määratuse vaheldumine on semiootiline universaal (Deszö ja Szepe 1974:81; Kuznetsov 1978:19; vt. ka Metslang 1978), selle grammatiline vormistamine aga keeliti (ja ühe keele piireski) väga kirev. Nimisõnade puhul kasutavad paljud keeled indefiniitseid ja definiitseid artikleid, teised mitmesuguseid prefikseid ja abisõnu (vt. Panfilov 1971), eesti keel, nagu eelnevast juba selgus, eriti ilmselt positsioonilisi ja intonatsioonilisi vahendeid. Keeltes, kus määramatuse - määratuse eristamine toimub segmentaalselt, artikli või afiksi abil, on see nähtus ka kergemini tabatav ja kirjeldatav. Seal, kus kasutatakse põhiliselt vaid positsioonilisi või prosoodilisi vahendeid, on määramatuse - määratuse olemus enamasti vähem selge.

Alljärgnevalt piirdume nende kommunikatiivselt väga oluliste kategooriate lähema uurimisega väga kitsas avaldumispiirkonnas, seoses objektnoomeniga. Objektnoomeni määramatuse üheks grammatiliseks tunnuseks eesti keele süsteemis on lihtsalt objekti rõhuline positsioon rõhutu adverbiaali järel (... ostis Olgale JÄÄTIST/JÄÄTISE).² Määratuse vastavaks grammatiliseks tunnuseks aga on rõhutu positsioon rõhulise adverbiaali ees (... andis jäätise KOERALE). Kui määratud objektnoomen on pronominaliseeritud, on siin kirjeldatud sõnajärje ja rõhu sundus veel selgemini tajutav. Lausejärjendis

¹ Terminoloogiliselt oleks vahest selgem määratav:määratud, mitte määramata:määratud. Jääme siin siiski traditsioonist pühitsetud määramatuse:määratuse juurde.

² Kulminatiivset rõhku, mis (koos sõnajärjega) osutab määramata lauseliikmeid, märgime versaaliga.

(49) Oskar ostis Olgale JÄÄTIST.² Olga andis koerale SELLE on teine pool väga ilmselt ebakorrektnene ja nõutav on muidugi ... andis selle KOERALE.

Kuidas on "määramatus" ja "määratus" seotud objektnoomeni "asjalise" ja "ainelise" konsistentsiga, "komplekti" ja "juhusliku hulgaga"?

Määramata objektnoomen, nagu alajaotustes 1.1 ja 1.2 juba nägime, võib olla "asi" või "aine", "komplekt" või "juhuslik hulk":

(50) Oskar ostis Olgale JÄÄTIST ("aine")

(51) Oskar ostis Olgale JÄÄTISE ("asi")

(52) Oskar kinkis Olgale PÄRLEID ("juhuslik hulk")

(53) Oskar kinkis Olgale PÄRLID ("komplekt").

Määratus aga muudab tunduvalt objektnoomeni partsiaalse või totaalse vormistamise võimalusi. Põhiliseks kriteeriumiks on siin referentsiaalne identsus juba teadaolevaga. Kui see on täielik, kui määratud objektnoomen tähistab täpselt, nii kvalitatiivselt kui kvantitatiivselt sedasama juba tuntut, ja kui kõneleja seda täielikku referentsiaalset identsust ka ühemõtteliselt näidata tahab, siis tuleb määratud objektnoomenit vormistada nagu "asja" või "komplekti", olenemata sellest, kas temaga täiesti identne, varem juba vormistatud määramata referent oli "asi" või "aine", "komplekt" või "juhuslik hulk". Lause (50) määramata objekti vormistamisel on kõnelejal valikuvabadus

(54) Oskar ostis Olgale JÄÄTIST/JÄÄTISE.

Lause (55) määratud objekti vormistamisel, kui jäätis on täpselt seesama, mis Oskar ostis, valikuvabadust ei ole ja on võimalik vaid

(55) Olga pillas jäätise (või selle) PÕRANDALE.

Lause (52) määramata objekti vormistamisel on kõnelejal "juhusliku hulga" või "komplekti" suhtes valikuvabadus

(56) Oskar kinkis Olgale PÄRLEID/PÄRLID.

Lause (57) määratud objekti vormistamisel, kui pärlid on täpselt samad, mis Oskar kinkis, ei ole valikuvabadust:

(57) Olga kinkis pärlid VANAEMALE.

Täieliku referentsiaalse identsuse korral teeb siin määratus "ainest" "asja", "juhuslikust hulgast" "komplekti". Määramatuna oli näiteks luule kui "aine" "asjastamine" ebaloomulik ja lause

(58) Tõnu tõlkis LUULE

omaette tekstina või pikema teksti alguslausena seepärast ebakorrektned. Määratud positsioonis aga hakkab luulegi kõigiti loomulikult käituma nagu "asi":

(59) Poet Paulson kirjutas nii luulet kui proosat.

Tema looming tõlgiti jaapani keelde, nii et Tõnu tõlkis luule ja Priit tõlkis proosa.

Siin ei ole enam tegemist luulega üldse, konkretiseerimata teadmiseiga poeesia olemusest, vaid konkreetse poeedi loominguga, millegagi, millel võib olla ka päris füüsilise objekti iseloom. Tõnu ja Priidu poolt tõlgitu tähistab Paulsoni poolt kirjutatud, ilma mingi üle- või puudujärgita. Aspektireeglite suhtes käitub määratud objektnoomen nagu "asi" või "komplekt" ikka. On võimalik imperfektiivne partitiivobjekt:

(60) Oskar ostis Olgale JÄÄTIST. Olga söötis seda KOERALE, kuni koer läkastama hakkas.

(61) Oskar saatis Olgale ROOSE. Kui ta läbi lukuaugu kõrvaltuppa piilus, jagas Olga neid parajasti TÕÜKAASLASTELE. On võimalik perfektiivne totaalobjekt:

(62) Oskar ostis Olgale JÄÄTIST. Olga söötis jäätise KOERALE, mispeale koer läkastama hakkas.

(63) Oskar saatis Olgale ROOSE. Kui Olga teada sai, kes on saatja, jagas ta roosid TÕÜKAASLASTELE.

Viimaste näidete valgusel tikub "osa - terviku" kontseptsioon jälle pead tõstma. Perfektiivsed näited nagu vihjaksid kogu Oskari poolt ostetud jäätisele, kõigile roosidele, imperfektiivsed näited osale jäätisest, osale roosidest. Peab tunnustama, et objekti määratud positsioonis on "osa - terviku" kontseptsioon tõeale mõnevõrra lähemal kui määramata positsioonis. Nägime eelpool, et määramata positsioonis nagu ... tellis seapraadi/seaprae, ... ostis jäätist/jäätise

pole partitiivil "osaga" midagi tegemist. Osast - tervikust võib rääkida ainult millegi suhtes, määramata positsioon aga ei anna pidepunkti, mille suhtes sellest kõnelda võiks. Kogu maailmas olemasolev jäätis ja kõik seal olemasolevad roosid pole tõsiselt võetav võrdlusalus. Määratud positsioonis oleval aineseõnalisel või mitmuslikul objektil aga on mingi konkreetse referendi näol tõepoolest võrdlusalus olemas. Seetõttu on "osa - terviku" kontseptsioon siin vähemalt hüpoteesina mõttekas.

Kontrollime selle hüpoteesi veenvust järgnevates lausekolmikutes. Neis on esimene lause määramata objektiga, teine määratud totaalobjektiga, kolmas määratud partitiivobjektiga. Teine ja kolmas lause moodustavad koos esimesega kaks erinevat lausejärjendit.

(64) Õuemarssal hankis mürki

(65) Kojanarr manustas selle haigele kuningale

(66) Kojanarr manustas seda haigele kuningale

(67) Kriitik Kirillov kirjutas poeet Paulsoni kohta laimavaid artikleid

(68) Paulson luges need läbi ja sai rabanduse

(69) Paulson luges neid ja sai rabanduse

(70) Piraadid jätsid saarele kümme küülikut

(71) Aasta pärast leiti need naabersaarelt

(72) Aasta pärast leiti neid kõigilt naabersaartelt.

Mida võib igast kolmikust järeldada?

Esimeses kolmikus võime totaalobjektiga lausejärjendi

(64) (65) põhjal kindlasti öelda, et kojannarr kulutas ära kogu hangitud mürgiannuse. Kui usaldusväärne tunnistaja kirjeldab sündinud kuritööd niisuguse lausejärjendiga nagu

(64) (65), võib kindel olla, et manustatu oli tõepoolest seesama mis hangitu, ilma mingi üle- või puudujäägita (vrd. Itkonen 1976:175). Kui aga teine niisama usaldusväärne tunnistaja kirjeldab sündinut lausejärjendiga (64) ja (66), tuleb kohusetundlikul uurijal tingimata esitada täpsustavaid küsimusi, sest määratud partitiivobjektist ei selgu sugugi vastuvaidle-

matult, kas manustati kogu hangitud mürk või ainult osa sellest. Seda totaalobjekti ja partitiivobjekti erinevust ei kahanda ega kasvata ka vastavate lausete laiendamise eri tüüpi kõrvallausetega. Täisobjektiga, ühemõtteliselt perfektiivset pealauseta on näiteks võimalik laiendada mispeale-kõrvallausega, mis loomu poolest kuulub perfektiivse pealause juurde:

(73) Kojanarr manustas selle kuningale, mispeale kuningas hinge heitis.

Kuni-kõrvallauseta, mis üksnes imperfektiivselt mõtestatud pealausega kombineerub, täisobjektiga pealausele lisada ei saa, sest tulemus on ebagrammatiline lausejärjend

(74) *Kojanarr manustas selle kuningale, kuni kuningas hinge heitis.

Loomu poolest kahemõttelise partitiivobjektiga pealauseta on võimalik laiendada mõlemat tüüpi kõrvallausega:

(75) Kojanarr manustas seda kuningale, mispeale kuningas hinge heitis

(76) Kojanarr manustas seda kuningale, kuni kuningas hinge heitis.

Aga ka kumbki laiendatud variant ei anna kindlat vastust selle kohta, kas kuninga mürgitamiseks kulus kogu hangitud annus või osa sellest. Võis kuluda osa, võis kuluda kõik. Võib nii- või teistsuguseid loogilisi järeldusi teha, aga grammatilist põhjust kindlaks järelduseks partitiivobjekt ei anna. Ühesõnaga, totaalobjektist järeldub "tervik", partitiivobjektist võib, aga ei pruugi loogiliselt järelduda "osa". Ilma erilise vajaduseta ei hakka kuulaja partitiivobjekti korral "terviku - osa" probleemi tõstatamagi.

Mutatis mutandis maksab seesama ka teise ja kolmanda näitekolmiku kohta. Teises kolmikus nähtub totaalobjektiga lausejärjendist, et Paulson jõudis enne rabandust kõik laimuartiklid läbi lugeda. Partitiivobjektiga lausejärjend (67) ja (69) ei väida midagi selle kohta, kas jäi midagi lugemata või ei jäänud, ja seda kuulaja sealt ei otsigi. Kolmandas kolmikus selgub totaalobjektiga lausejärjendist, et leiti

kõik ja nimelt needsamad küülikud, kas olid saarele jäetud. Partitiivobjektiga järjendist (70) (72) ei selgu sedagi, kas loomakesed olid needsamad, kes aasta eest saarele jäeti. Partitiivobjekti alla mahuvad ka esialgsete küülikute mõeldavad järeltulijad, keda seob teadaolevatega üksnes liigiline, mitte individuaalne samasus. Ja muidugi ei selgu partitiivobjektiga variandist, kas leitud (samu või samaliigilisi) loomakesi oli vähem kui kümme, kümme või rohkem kui kümme.

Mida siis kokkuvõtteks arvata "osa - terviku" hüpoteesi kohta objekti määratud positsioonis - ainsas, kus see üldse mõttekas saab ollagi?

Tuleb mõnda, et oletatava "osa - terviku" opositsiooni pooled ei ole võrdselt põhjendatud. "Tervik" (varem teadaoleva suhtes) on usutav, see on peaaegu seesama, mis meie "täpne referentsiaalne identsus varem teadaolevaga". Millegi suhtes "terviku" ehk "täpse referentsiaalse identsuse" osutamiseks on eesti keeles määratud totaalobjekti näol grammatiline abinõu olemas. Seevastu määratud partitiivobjekt ei viita sugugi ühemõtteliselt osale mingist suhtelisest tervikust või osalisele referentsiaalsele samasusele varem teadaolevaga. Määratud partitiivobjekt ei ole grammatiline vahend "osalisuse" näitamiseks, vaid niisugune objektivariant, mis jätab "osa - terviku" küsimuse lahtiseks, õieti ei tõstatagi seda, vaid jätab referentsiaalsele identsusele avaramad piirid kui totaalobjekt (sest mingi samasus varem teadaolevaga peab määratud objektile olema). Võikski öelda, et määratud partitiivobjekti taga on "vähemalt mingi samasus varem teadaolevaga" (kas täielik, kvantitatiivses mõttes osaline, liigiline vms., pole siin enam oluline). Partitiivne määratud objekt käitub samamoodi ja on õieti samasugune nagu ainuvõimalik määratud objektivorm seal, kus objektivaheldust pole olemaski. Teda tarvitatakse siis, kui kõneleja ei saa või ei taha või ei pea vajalikuks osutada täpsele referentsiaalsele samasusele varem teadaolevaga. Kuulaja ei hakka tegemagi loogilisi oletusi selle kohta, kas määratud partitiivobjektiga tähistatud on vähem, niisama palju või koguni rohkem juba

teadaolevast. ("Rohkem" on meie küülikute-näites loogiliselt võimalik.) Määratud partitiivobjekt on vähem informatiivne kui määratud totaalobjekt. Kõneleja ei pane lausejärjendisse (41) Oskar ostis Olgale jäätist

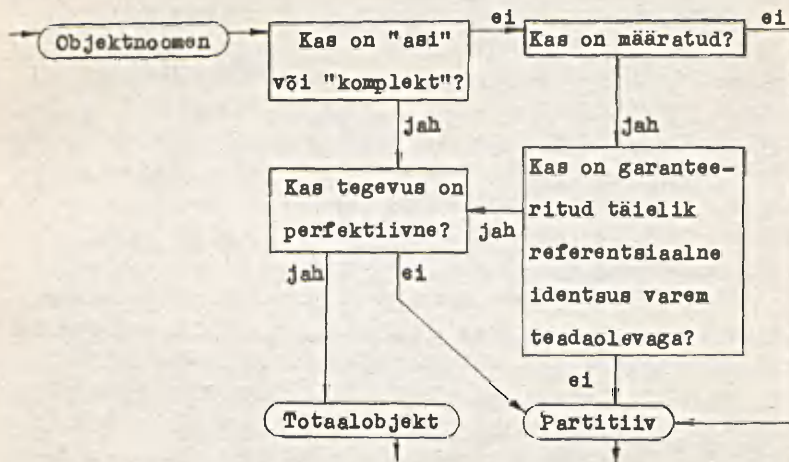
(77) Olga tilgutab seda Oskari uutele pükstele kavatsuslikku informatsiooni selle kohta, et osa jäätist jäi tilgutamata. Lause (77) teatab pigem ainult tilgutamise faktist, mitte tilgutatu määrast, ehkki "osa" on siin loogiliselt vististi palju tõenäolisem kui "tervik", "täielik samasus" kogu Oskari poolt ostetuga. See lause ei ole kuigi ootamatu. Rohkem, seejuures üsna ootamatut informatsiooni annab lause

(78) Olga tilgutab selle Oskari uutele pükstele, mis teatab nii tilgutamise faktist kui tilgutatu määrast.

Määratud partitiivobjekti seletamine "osa"-kontseptsiooniga on vististi üleanalüüsimise vili. Objektivaheldust uurides me muidugi kõrvutame totaalobjekti partitiivobjektiga, asendame üht teisega ja juurdleme tähenduserinevuste üle. Kui totaalobjekt viitab ühemõtteliselt "tervikule", partitiivobjekt aga mitte, tikub analüüsija loomulikult oletama, et partitiivobjekt vihjab "terviku" vastandile, "osale". Aga tegelikus kommunikatsioonis objektivariandid niisuguste antonüümsete võimalustena ei kõrvutu. See, mis liialdatud teravusega kerkib analüüsija vaatevälja, ei ole samasuguse teravusega esindatud kõneleja kavatsustes või puudub seal üldse. Tuleb järeldada, et ainesõnaline või mitmuslik määratud partitiivobjekt on markeerimata, vastav totaalobjekt aga markeeritud kategooria. Kommunikatiivsed tähendused, mida nad kannavad, suhtuvad nagu "täieliku referentsiaalse identsuse garantii" ja "vähemalt mingi referentsiaalne identsus varem teadaolevaga" (ehk "täieliku referentsiaalse identsuse garantii puudumine"). "Tervik varem teadaoleva suhtes" on sisuliselt küll üsna õige, terminina aga ei sobi vormiliselt hästi sellesse skeemi. Pealegi, nagu osutab meie küülikute-näide, mahub "vähemalt mingi identsuse" alla ka pelgalt liigiline samasus. "Tervik" seda nüanssi ei väljenda. Seepärast loobume koos

sisuliselt väärä "osaga" ka sisuliselt hoopis õigemast "tervikust".

Skemaatilisel võtab siin tõdetu kokku joonis 3.

Joonis 3

Olgu seoses "osa" - tervikuga" lõpuks veel lisatud, et ainuke täpne, selge ja ühemõtteline "osa" väljendamine viis eesti keeles on ikkagi leksikaalne:

- (79) ...hankis märki, ...manustas
}	osa sellest
}	osa märki
}	muist märki.

Samalaadsed kvantorsõnad on olemas muidugi ka terviku tähistamiseks -

(80) ...hankis märki, ...manustas kogu mürgi...

(81) ...ostis jäätist, ...tilgutas terve jäätise...

(82) ...kirjutas artikleid, ...luges kõik artiklid läbi -,

aga vähemalt siinsetes näidetes ei mängi tervikukvantorid niisugust tähtsat täpsustavat rolli nagu osakvantorid. Eri-
nevus variantide ...manustas mürgi ja ...manustas kogu mürgi

vahel on pigem rõhutamise küsimus, igatahes kommunikatiivselt väiksem kui erinevus variantide ...manustas mürki ja ...manustas osa sellest, ...osa mürki vahel. Seejuures kombineerub osa demonstratiivpronoomeniga, terve ja kogu aga mitte (*...manustas terve selle kuningale, *...manustas kogu selle kuningale, ehkki ...luges kõik need läbi on võimalik).

Süntaktiliselt käituvad osa- ja tervikukvantorid täiesti erinevalt. Osakvantorid on semantiliselt nähtavasti olulisemad (sest neil ei ole grammatilist korrelaati) ja võib-olla seepärast neid ka süntaktiliselt esile tõstetakse. Osa on nimisõna ja võtab objektifunktsiooni enda peale. On olemas ka muutumatu pronominaalne sõnake muist. Nii osa kui muist muutuvad sõnaühendi põhisõnaks. "Terviku" leksikaalsed vormistajad seevastu on adjektiivset laadi muutuvad või muutumatud sõnad (terve jäätise, kõik artiklid, kogu mürgi). Sõnaühendis nad põhisõnaks ei saa. Objektifunktsioon jääb semantiliselt tähtsama täistähendusliku noomeni enda kanda. Nii nagu sõna osa käituvad muide ka kolmandik, neljandik ja üldse kõik -ndikud. Üldpõhimõtte on sama mis numeraalide puhul. Erinevus on selles, et loendavad põhiarvsõnad käituvad nagu "komplekt" (nii, nagu oleksid nad mitmuses), osa ja -ndikud nagu "asi" (nii, nagu ainsuslik "asjalise" konsistentsiga objekt ikka). Nende kahe võimaluse vahel kõiguvad pool ja veerand, millest on võimalikud mõlemad moodused.

- (83) ... söötis $\left\{ \begin{array}{l} \text{pool jäätist} \\ \text{poole jäätisest} \end{array} \right\}$ koerale
- (84) ... söötis $\left\{ \begin{array}{l} \text{veerand jäätist} \\ \text{veerandi jäätisest} \end{array} \right\}$ koerale

Tähendusnüansist sõltuvalt kõigub sõna paar. Kui sellega tähistatakse rangelt kahte kokkukuuluvat eset, vormistub täisobjekt genitiivselt nagu ainsuses ikka. Kui paar tähendab mõned, käitubki ta nii, nagu oleks ta mitmuses, ja täisobjekt on nominatiivis:

- (85) Olga ostis paari kindaid
- (86) Oskar ostis paar roosi
- (87) Oskar leidis paar kinnast.

Analoogiline kõikumine on omane ka sõnale tosin.

Hulga süntaks, millele me ainult riivamisi viitasime, on eesti keele süsteemi võrdlemisi hämar piirkond. Selle uurimist tuleb laiendada objektilt muudele süntaktilistele funktsioonidele, osa ja terviku kvantoritelt ja numeraalidelt muudele kvantoritele, süntaksist semantikasse. Vaatevälja niisugune avardamine vähendaks vististi veelgi objektivahelduse "osa"-kontseptsiooni usutavust. See laiendus jääb siin paratamatult tegemata. Määramatuse-määratuse mõnede vormiseärasuste juurde on aga seoses objektiga veel põhjust tagasi pöörduda.

2.2. Määramatuse-määratuse grammatiline vormistamine.

Ehkki määramatus - määratus lähtuvad keelesüsteemi süntagmaatilisel, mitte paradigmaatilisel teljelt, talitlevad nad nagu süsteemi elemendid ikka: vormistuvad mitmel alternatiivsel või simultaansel viisil ja kombineeruvad seejuures muude keelesüsteemi elementidega - jälle alternatiivselt või simultaanselt. Keele olemus on kord juba niisugune, et selles aruharva kasutatakse midagi ainult üheks otstarbeks või et ühe otstarbe jaoks oleks üks ainumane abinõu ette nähtud (Rajandi 1977; 1978). Määratust - määramatust näeme avalduvat süntaktiliste, positsiooniliste ja intonatsiooniliste tunnuste kombinatsiooni abil. Avarama lähenemise korral võib osutuda, et määratuse ja määramatuse vaheldumine kajastub kogu rütmilis-meloodilises liigenduses ja tempos. Samas aga on intonatsioonilistel ja positsioonilistel vahenditel arusaadavalt veel mitmesuguseid muid kommunikatiivseid ülesandeid. Peale selliste markeerimata juhtude, mida siin vaatleme, aitavad nad vormida mitmeid määramatuse - määratuse erijuhte. Lause

(88) OLGALE ostis jäätist OSKAR

kuulub juba nn. kontrastiivlause (vt. Chafe 1975:256-258; Hicks 1977:92; 96 jj.) liiki, mis eeldab põhiosas teadaolevat lausesisu: kellelegi ostis keegi jäätist. Ka sõnad Olga ja Oskar tähistavad teadaolevaid isikuid. Üus, teatav on lauses aga see, et kostitatakse osutub Olga ja kos-

titajaks Oskar, seega nimelt niisuguste tuntud objektide nimelt niisugune seostumise viis ja see, millised võimalikest kandidaatidest (Olga või Helga, Oskar, Osvald või Olev) jääti-se ostmise läbi ühendatud saavad. Seetõttu jääb kõik muu nõr-garõhuliseks, Olga ja Oskar aga paigutuvad rõhulistena eriliste positsioonidele lause kahte otsa. Niisugune lause eeldab olemasolevat või järgnevat informatsiooni näiteks selle kohta, et

(89) HELGALE ostis jäätist OSVALD,

s. o. kahe kontrastiivse rõhuga lihtlause eeldab veel teist samasuguste rõhkudega lauset. Kontrastiivrõhk võib osaks saada üheleainsale

(90) Olgale ostis jäätist OSKAR (mitte Olev),

aga ka rohkem kui kahele lauseelemendile. Viimasel juhul võib ühesuguste rõhkudega lausete (või nende ellipsteisendite) rida päris pikaks venida:

(91) HELGALE ostis OSKAR JÄÄTIST

PAULALE ostis PEETER KOOKI

MINNALE ostis MIHKEL MARJU

jne., või

(92) HELGALE ostis OSKAR JÄÄTIST, PAULALE PEETER KOOKI,

MINNALE MIHKEL MARJU.

Loodetavasti ei hakka heatahtlik lugeja alajaotuses 2.1 esitatule kontrastiivseid või mõnel muul mõeldaval viisil markeeritud vastunäiteid otsima. Meie järeldused sõnajärje ja rõhu abil vormistatud määramatuse - määratuse kohta maksavad esialgu vaid markeerimata juhtudel.

Selle reservatsiooni raames tuleb silmas pidada asjaolu, et objekti määramata - määratud positsioone ei tohi lugeda lihtsalt lause algusest, lõpust ega ka mitte verbi positsioonist, mis on muutlik hoopis muudest põhjustest tingituna.

Sõrmuse määramatus - määratus tekstiliselt seotud lauses

(93) Oskar kinkis Olgale SÕRMUSE (määramata objekt)

(94) Olga kinkis sõrmuse SANDILE (määratud objekt)

on eesti keele vaadeldavas piirkonnas väljendatud üksnes objekti ja adverbiaali suhtelise rõhu ja järjeatuse kaudu. Seda

rõhku ja järjeatust säilitatakse üsna visalt, olenemata sellest, kuhu satub verb, ja olenemata sellest, kas määramata objektnoomen paigutub lause lõppu või mitte. Verbi positsiooni poolest erinevates kõrvallausetes nagu

(95) Oskarile ei meeldinud, et Olga sörmuse SANDILE kinkis

(96) ... et Olga kinkis sörmuse SANDILE

säilib objekti ühesugune määratud positsioon ikkagi. Objekti ja adverbiaali järjestuse teadlik muutmine nagu

(97) Oskarile ei meeldinud, et Olga sandile SÖRMUSE kinkis

(98) ... et Olga kinkis sandile SÖRMUSE

annab liitlause, mis erinevalt eelnevast võib jällegi olla omaette tekst. Kõrvallause ... sandile SÖRMUSE vihjab mingile teadmata päritoluga, määramata sörmusele. Kui aga juttu on Oskari poolt kingitud sörmuse, teadaoleva, määratud sörmuse edasikinkimisest nagu lauseis (95) ja (96), peab kinni pidama sõnajärjest ... sörmuse SANDILE, olgu verb kus tahes. See sõnajärg püsib ka liitaegades. Võrdleme:

(99) ... on/oli sörmuse SANDILE kinkinud (määratud sörmus)

(100) ... on/oli sandile SÖRMUSE kinkinud (määramata sörmus).

Tähelepanuväärne on ka, et kui adverbiaaliks on täistähenduslik nimisõna (sant), siis on adverbiaal määratud objekti puhul määramata ja määramata objekti puhul määratud. Üks neist peab olema "vana", teine "uus". Siin avaldub "uue" ja "vana", määramatuse ja määratuse dünaamika eriti selgel kujul.

Vahetegemine määramata ja määratud positsiooni vahel objektnoomeni ja adverbiaali suhtelise rõhu ja järjekorra abil on muidugi võimalik vaid siis, kui adverbiaal üldse olemas on, nagu see on olemas ka lauses

(101) Aias jalutades kaotas Kati SÖRMUSE

(102) Leo leidis sörmuse LILLEPEENRAST.

Leidma-verbi puhul aga ei ole kohaadverbiaal seotud laiend (Rätsep 1978:113), see võib vabalt ära jääda. Kuid koos adverbiaaliga kaob ka võimalus määratud ja määramata objektnoomeni vahel eespool kirjeldatud viisil vahet teha. Mis saab siis, kui näiteks sörmuse leiukohta ei nimetatagi ja teatatakse üksnes sörmuse leidmise faktist? Kuidas sel pu-

hul määratud sõrmust määramata sõrmusest eristada?

Keeltes, kus on olemas indefiniitne ja definiitne artikkel, probleemi ei teki. Inglise lauses

(103) Leo found a ring

(104) Leo found the ring

on a ring selgelt määramata, the ring selgelt määratud. Kuides väljendatakse sedasama erinevust eesti keeles? Siin on olemas kaks alternatiivset võimalust. Huvitavam ja kindlam neist on esimene. Eesti keeles nagu mõnes muuski keeles on laialt kasutusel üks iseendaast päris leidlik abinõu, mis lubab objektnoomeni määratust ikkagi positsiooniliselt ja rõhuliselt näidata ka siis, kui täistähenduslikku adverbiali pole olemaski. Puuduva täistähendusliku adverbiali asemel asetatakse üsna sisutud, ent ometi rõhulised pseudoadverbiaalid, eesti keeles nii laialt levinud sõnakesed, nagu üles lauses

(105) Leo leidis sõrmuse ÜLES,

maha, nagu lauses

(106) Mart müüs sõrmuse MAHA,

ära, nagu lauses

(107) Oskar ostis sõrmuse ÄRA,

jne. (millest lähemalt vt. Rätsep 1978:26-35). Selliste rõhuliste pseudoadverbiaalide ees on rõhutu objektnoomen siis niisama määratud nagu tõelise täistähendusliku adverbiali ees.

Peab ütleva, et sellised pseudoadverbiaalid on kõneldud keeles tavalisemad kui kirjutatud keeles ja solidsust taotlevas kirjalikus tekstis isegi mõnevõrra taunitud ning taga kiusatud. Hilise päritoluga, kunstlikult loodud või soome keelest laenatud verbide juurde neid enamasti ei asetata, seda tavalisemad on nad aga suure kasutussagedusega vanade verbide korral. Meil pole siin põhjust hakata oletusi tegema selle võtte diakroonilise, seejuures võimaliku laenulise päritolu kohta, ehkki sarnasus saksa keelega -

(108) Leo fand den Ring suf -

on üsna ilmne. Saksa keeles on aga määratuse väljendamine liiasem kui eesti keeles, seal toimub see tihti artikli ja rõhulise pseudoadverbiaali abil, eesti keeles ainult rõhuli-

se pseudoadverbiaali abil. Absoluutselt kohustuslikud sellised pseudoadverbiaalid eesti keeles ei ole, ning on olemas veel puhtintonatsiooniline alternatiiv - verbi rõhutamine (ilma pseudoadverbiaalita lauses). Lausejärjendi

(109) Aias jalutades kaotas Kati sõrmuse.

Leo LEIDIS sõrmuse ja tagastas omanikule teises pooles viitab objektnoomeni määratusele ta rõhuta positsioon rõhulise verbi järel. Pronominalisatsiooni korral on selline rõhusundus tunduvalt paremini tajutav:

(110) Aias jalutades kaotas Kati sõrmuse.

Leo LEIDIS selle ja tagastas omanikule.

(111)* ... Leo leidis SELLE

oleks siinses kontekstis täiesti vastuvõetamatu.

Verbi niisuguse otstarbega rõhutamine pole sugugi eesti keele eriline iseärasus. Keeltes, kus pole ei artikleid ega pseudoadverbiaale, ongi see tihti ainus või peamine objektnoomeni määratuse osutamise viis. Vrd. soome ja vene

(112) Leo löysi SORMUKSEN (määramata objekt)

(113) Leo LÖYSI sormuksen (määratud objekt)

(114) Лев нашел КОЛЬЦО (määramata objekt)

(115) Лев НАШЕЛ кольцо (määratud objekt).

Pronominalisatsiooni korral on siingi vastav rõhusundus veel paremini tajutav. Soome ja vene keeles on võimalikud ainult ... LÖYSI sen, ... НАШЕЛ ego eesti keeles aga kas ... leidis selle ÜLES või ... LEIDIS selle.

Pseudoadverbiaalidel nagu üles, maha, ära jne. on muidugi alternatiivseid ja simultaanseid vastavusseoseid veel hoopis muude süsteemi elementidega. Peale objektnoomeni määratuse on needsamad pseudoadverbiaalid tihedalt seotud perfektiivsusega (vt. Kont 1963:91-94; Rätsep 1978:31) - neid võib kasutada objekti määratud positsiooni loomiseks vaid siis, kui verbi aspekt on ühemõtteliselt perfektiivne.

* ... tellis seapraadi ära on näiteks ilmselt ebakorrektnene ja võimalik on vaid ... tellis seaprae ära. Teiste sõnadega, neis pseudoadverbiaalides vormistub verbi perfektiivsus ja objektnoomeni määratus ühekorraga, nad valitakse siis, kui

on antud perfektiivne aspekt ja määratud objekt. Mingil mitte päris selgel põhjusel on objekti määratus üldse, ka muudes keeltes, tihedalt seotud perfektiivsusega. Näiteks perfektiivse verbiga vene objektlausele

(116) Он прочитал книгу

vastab inglise keeles määratud objekt ... the book, imperfektiivsele objektlausele

(117) Он читал книгу

vastab inglise keeles määramata objekt ... a book. (Sellele juhtis meie tähelepanu B. Gasparov.) Perfektiivsusega on eesti pseudoadverbiaalid omakorda seotud ka väljaspool objekti-sfääri, sest

(118) Lumi sulas ära

on võrreldes lausega

(119) Lumi sulas

üana ühemõtteliselt perfektiivne. Peale kirjeldatud grammatiliste funktsioonide on pseudoadverbiaalidel veel ka laialdasi tuletuslikku laadi funktsioone. Lauses

(120) Oskar ostis sõrmuse ära

on ära ilma erilise leksikaalse tähenduseta perfekteeriv - määrav element, lauses

(121) Kaebealune ostis tunnistaja ära

on ära'l aga ka veel leksikaalne funktsioon, mis annab koos ostma-verbiga altkäemaksu andmise tähenduse. See, et niisugune tuletus on tihti vististi laenulise iseloomuga, ei muuda asja. Pandagu aga tähele, et tuletuslikku laadi elemendina ei ole pseudoadverbiaal enam tingimata perfekteeriv ja on vabalt võimalik imperfektiivne määramata partitiivobjektiga lause nagu

(122) Oskar ostis üles (või kokku) vanu raamatuid.

Kokku ostma on oma aspektivõimalustelt pisut teistsugune verb kui ostma (oma leksikaalse tähenduse poolest väljendab ta ilmselt niisugust tegevust, mis võib tavaliselt, päris loomulikult kesta kauemat aega, ilma mingi fikseeritava lõppresul-taadini jõudmata). Arusaadavalt on pseudoadverbiaalid nii grammatilises kui ka tuletuslikus funktsioonis alati seotud

konkreetsete verbitüvedega - on küll võimalik müüs ära, müüs maha, müüs läbi, samuti kinkis ära, aga mitte näiteks ^{*}kinkis maha või ^{*}kinkis läbi - vähemalt on need tuletuslike võimalustena seni kasutamata. Pseudoadverbiaalide tuletuslikest funktsioonidest on veel vaid üks samm nende omaette adverbialsete funktsioonideni, ja vististi kõigil pseudoadverbiaalidel on ka neid. Muudel asjaoludel, muus kontekstis võivad nad ka omaette pärisadverbiaalid olla, olgu või väga üldises, abstraktses tähenduses. Ara'l näiteks on üheks selliseks omaette tähenduseks "eemalduv suund". Lausetes ... ostis sõrmuse ära või ... ostis tunnistaja ära seda tähendust pole, lauses ... võmbas käe ära aga on. Analüütilisest vaatevinklist pole määratuse - määramatuse eristamisel õieti üldse oluline, kas on tegemist täistähendusliku adverbialliga või pseudoadverbiaaliga - objektnoomeni määratud positsiooni loovad võrdselt mõlemad.

Keel kui alternatiivsete ja simultaansete üks - mitmeste ja mitu - ühete vastavusseoste võrk on väga tihe ja üsna lihtsategi objektlausekeste vormistamisel tuleb arvestada paljusid asjaolusid. Meie näidetest selgub, et juba enam-vähem teadaolevatele (verbi aspekt, objektnoomeni konsistents, konkreetse verbitüve omadused) tuleb tingimata lisada veel objektnoomeni määratus - määramatus ja adverbialid. Ja ikkagi jääb veel palju objektivahelduse juhtumeid selgitamata. Osalt muidugi seepärast, et asja aspektiline ja verbivormistikust sõltuv külg vajab täpsustamist, osalt aga seepärast, et määramatus - määratus ise on palju keerulisem, laialdasem ja liigendatum nähtus, kui meie lihtsad näited seda reedavad. Mingi noomen võib vormistuda määratuna hoopis kaudsematel põhjustel kui paljas kordamine või pronominalisatsioon. Määratus võib sõlmuda ka näiteks nii:

(123) Pärast lõunat läks Juku õue mängima ja kadus

(124) Õhtul leidis isa poisikese KOERAKUUDIST (määratud poisike).

Kui Juku lausejärjendi esimeses pooles ja poisike selle teises pooles on referentsiaalselt identsed, kui poisike ongi

Juku, siis ei või seda lausejärjendit lõpetada lausega
(125) ... õhtul leidis isa koerakuudist POISIKESE (määramata
poisike),

sest poisike peab referentsiaalse identsuse korral olema määratud positsioonis. Sõnajärje ja lauserõhu semantiliselt põhjendamata muutmine eesti keeles võrdub siin raske artikli-veaga näiteks saksa või inglise või prantsuse keeles. Lause (125) on grammatiliselt õige ja ta võib isegi lausele (123) seotud tekstis järgneda, aga sel juhul ei ole Juku ja määramata poisike referentsiaalselt identsed ning Juku otsinguid tuleb jätkata. Neid otsinguid kirjeldav tekst võib jätkuda näiteks nii:

(126) ... Alles vastu ööd leidis ema lapsukese RUKKIHAKIST
(määratud lapsuke).

Ühesõnaga, referentsiaalne identsus võib sõlmuda kaudse samaviitelisuse kaudu. Kaudse samaviitelisuse kõiki võimalusi on jällegi mõeldamatu lingvistiliselt ette näha. Kirjandusteoses, eriti luules, on samaviitelisuse ootamatus tihti taotletud efekt.

Peale kontekstiliste põhjuste võib mingi mõtteline objekt osutada määratuks veel paljudel muudel asjaoludel, ilma mingisuguse eelneva mainimiseta. Oma oletustes selle kohta, mis on kuulajale "uus", mis "vana", võib kõneleja toetuda ka lihtsalt ühesugusele meelelisele tajule või mõttekäikude loodetavale analoogiale. Kõige tavalisem ongi vististi ühine tajuobjekt. Seda tähistav sõna on kõnesituatsioonis määratud ilma eelneva teksti abita. Niiviisi sõlmunud määratuse korral osutub võimalikuks ka muidu loomu poolest määratud pronoomeni nihkumine määramata positsiooni. Lause

(127) Oskar kinkis Olgale SELLE

on võimalik näiteks olukorras, kus kõneleja Oskari kingitust näpu vahel hoiab ja seda kuulajale demonstreerib. See on siis keeleväline deiktiline anafoor. Aga samasugune pealause nagu (127) on mõeldav ka tekstilise katafoorilise määratuse korral, nimelt siis, kui pronoomenit defineeriv, määratuks muutev kõrvalause järgneb:

(128) Oskar kinkis Olgale SELLE, mis talle kõige kallim oli.

Peame viimaste näidete valgusel väga tõenäolisena võtma väljavaadet, et meie poolt määramatuseks - määratuseks nimetatud nähtusel on keeruline, võib-olla hierarhiline struktuur, mis lähemal uurimisel laguneb mitmeks erinevaks, ainult kohati ühesuguse toimega nähtuseks - vahest sellisteks vastandusteks nagu "antud - uus", "identifitseeritav - mitte-identifitseeritav", "loogiline subjekt - loogiline predikaat" jms., mis pealegi ei pruugi teineteist tingimata välistada (vt. Chafe 1976). Selle oletuse järelekontrollimine ei ole käesoleva kirjutise raames võimalik ja kokkuvõtte tegemisel jääme senise robustsevõitu "määratuse - määramatuse" juurde.

3. KOKKUVÕTE

Eesti keeles on olemas kaks objektivarianti - partitiiv-objekt ja totaalobjekt. On verbiga seotud asjaolusid (näiteks eitus) ja konkreetseid verbe (huvitama, märkama jne.), mis lubavad tarvitada ainult partitiivobjekti. Niisamuti on konkreetseid noomeneid (mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomenid meie, teie), millede puhul on võimalik ainult partitiivobjekt. Juhul kui verb nii vormi kui tüve poolest ja noomen tüve poolest mõlemad objektivaheldust võimaldavad, mõjuvad objektivariandi valikul kaasa järgmised asjaolud.

1. Objektnoomeni konsistents - "aine" või "asi" (ainsusliku objektnoomeni korral), "juhuslik hulk" või "komplekt" (mitmusliku objektnoomeni korral).
2. Objektnoomeni määramatus - määratus.
3. Objektnoomeniga tähistatu kas täielik või "vähemalt mingi" identsus varem mainitu või teadaolevaga.
4. Verbi imperfektiivne või perfektiivne aspekt.

Kui objektnoomen on "asi" või "komplekt", sõltub objektikääne verbi aspektist. Imperfektiivse aspekti korral on objekt partitiivis, perfektiivse aspekti korral totaalne:

(1/2) Kristjan kirjutas luuletust/luuletuse

(28/29) Nikolai nikerdas malendid/malendeid.

Kui objektnoomen pole "asi" või "komplekt", vaid "aine" või "juhuslik hulk", sõltub objektikääne eelkõige noomeni määramatusest - määratusest. Määramata objekt on partitiivis:

(20) Tõnu tõlkis luulet

(129) Oskar kinkis Olgale roose.

Kui objektnoomen on määratud ja tal on varem mainitu või teadaolevaga "vähemalt mingi" samasus, on objekt partitiivis:

(130) Oskar ostis Olgale jäätist. Olga söötis seda koerale, mispeale koer läkastama hakkas

(131) Oskar ostis Olgale kompvekke. Olga söötis neid koerale, mispeale koer läkastama hakkas.

"Vähemalt mingi" samasus teadaolevaga hõlmab ka täielikku

samasust. Kui objektnoomen on määratud ja seejuures täpselt identne varem mainitu või teadaolevaga, sõltub objektivalik verbi aspektist. Imperfektiivse aspekti korral on objekt partitiivis, perfektiivse aspekti korral totaalne:

(132) Oskar ostis Olgale jäätist/jäätise. Olga söötis seda koerale, kuni koer läkastama hakkas

(133) Oskar kinkis Olgale roose. Olga kinkis roosid vanaemale. Määramata objekti tunnuseks on rõhuline positsioon rõhutu adverbialli järel:

(134) Leo leidis lillepeenrast SÕRMUSE.

Määratud objekti tunnuseks on rõhutu positsioon rõhulise adverbialli ees:

(102) Leo leidis sõrmuse LILLEPEENRAST.

Kui täistähendualik adverbial puudub, võib seda objekti määratud positsiooni loomisel korvata pseudoadverbialidega, mis rõhulisena rõhutu objekti järel tekitavad objekti määratud positsiooni:

(105) Leo leidis sõrmuse ÜLES.

Sagedasemad pseudoadverbialid on ära, läbi, üles, maha jne. Konkreetse pseudoadverbialli valik sõltub verbitüvest:

... ostis sõrmuse ära, ... müüs sõrmuse maha, ... luges artikli läbi jne. Objekti määratud positsiooni võib osutada ka ilma adverbialli või pseudoadverbialita, verbi rõhutamisega:

(110) Aias jalutades kaotas Kati sõrmuse. Leo LEIDIS selle ja tagastas omanikule.

KIRJANDUS

- A r u t j u n o v a , N. 1976 - Н. Д. Арутюнова, Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. Москва.
- C h a f e , W. L. 1973, Language and memory. - Language, vol. 49, lk. 261-281.
- 1974, Language and consciousness. - Language, vol. 50, lk. 111-153.
- 1975 - В. Л. Чейф. Значение и структура языка. Москва.
- 1976, Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. - Subject and topic. Ed.: Ch. N. Li. New York - San Francisco - London, lk. 25-55.
- D e s z ő , L., S z é p e , G. 1974, Two problems of topic - comment. - Papers on Functional Sentence Perspective. Ed.: F. Daneš. Prague, lk. 81-86.
- E n k v i s t , N. E. 1975, Tekstilingvistiikan peruskäsitteitä. Jyväskylä.
- H i c k a , M. 1977, Observations on topicalization in Finnish and English. - Reports from the department of English. University of Jyväskylä. No. 4. Jyväskylä Contrastive Studies, 4. Contrastive Papers. Eds.: K. Sajavaara, J. Lehtonen, Jyväskylä, lk. 89-107.
- I t k o n e n , T. 1976, Erään sijamuodon ongelmia. Suomalainen Tieteakatemia: esitelmät ja pöytäkirjat 1974 (1976), lk. 173-217.
- K o n t , K. 1963, Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused IX.) Tallinn.
- K u z n e t s o v , I. 1978 - И. П. Кузнецов, Механизмы обработки семантической информации. Москва.
- L a v e r , J. 1970, The Production of Speech. - New Horizons in Linguistics. Harmondsworth, Middlesex, lk. 53-75.

- M e t s l a n g , H. 1978, Keeleüksuste infostruktuurist. - Keel ja Kirjandus 7, lk. 410-418.
- M i h k l a , K. , R a n n u t , L. , R i i k o j a , E. , A d m a n n , A. 1974, Eesti keele lauseõpetuse põhi-
jooned I. Lihtlause. Toim.: E. Nurm. Tallinn.
- P a n f i l o v , V. 1971 - В. З. Панфилов, Взаимоотношение
языка и мышления. Москва.
- P i o t r o v s k i , R. 1974 - Р. Г. Пиотровский, Информа-
ционно-статистическая структура текста. - Лингвистика
текста I. Материалы научной конференции. Москва, lk. 224-226.
- Q u i r k , R. , G r e e n b a u m , S. , L e e s c h , G. ,
S v a r t v i k , J. 1972, A Grammar of Contemporary
English. London.
- R a j a n d i , H. 1977, Keel: protsess ja süsteem . - Keel
ja Kirjandus 2, lk. 75-87; 3, lk. 133-141.
1978, Funktsionaalsus ja ülevaatlikkus keelekirjelduses.
- Keel ja Kirjandus 11, lk. 649-657; 12, lk. 726-732.
- R ä t s e p , H. 1978, Eesti keele lihtlauset tüübid. (Eesti
NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 12.)
Tallinn.
- S a n g , J. 1978, Teatamislaadid Tammsaare tekstis. - Keel
ja Kirjandus 2, lk. 80-86.
- V a l g e , J. 1976, Tutvustavaid märkmeid tekstiteooria
kohta. - Keel ja Kirjandus 9, lk. 518-527.
- O i m , H. 1973, Keel, keeleteadus ja pragmaatika. - Keel ja
struktuur 8. Tartu, lk. 107-147.

SISUKORD

0.	Sissejuhatus	3
1.	Paradigmaatilised asjaolud	4
1.1.	Aspekt ja konsistents	4
1.2.	"Asi" ja "aine"	10
1.3.	"Komplekt" ja "juhuslik hulk"	12
2.	Süntagmaatilised asjaolud	18
2.1.	Kommunikatsiooni strateegia	18
2.2.	Määramatuse - määratuse grammatiline vormistamine	33 42
3.	Kokkuvõte	44
	Kirjandus	

Академия наук ЭССР. Хеммо Эдгарович Р а я м д и,
Хелле Аарема М е т с л а м г. Неопределенный и
определенный объект. На эстонском языке.

Таллин, "Валгус"

Toimetaja M.Erelt

ИБ № 2325

Trükkida antud 13.12.79

MB- 02090

Formaat 60x84/16

Trükipaber nr.1

Masinakiri

Rotaprint

Tingtrükipoognaid 2,79

Arvestuspoognaid 2,37

Trükiarv 400

Tellimuse nr.343

Hind 40 kop.

Tellitud

ENSV TA rotaprint, Tallinn, 200 001 Sakala t.3

Kirjastus "Valgus", Tallinn, 200 090 Pärnu mnt.10

Rajandi, H., Metslang, H.

RO9 Määramata ja määratud objekt. - Tln.: Valgus, 1979. -
48 lk.

Käesolev brošüür käsitleb üht süntaksi kesksel küsimust - objektnoomeni vormi määravaid tegureid. Uudsena eesti keeleteaduses tuuakse välja objektnoomeni ja objektlause vormistatuse sõltuvus kommunikatiivsest määramatusest ja määratusest.

Kaasaja grammatikauurimise jaoks aktuaalne ja teoreetiliselt väärtuslik töö pakub huvi nii eesti keelt kui ka teiste soome-ugri keelte, samuti keele kommunikatiivse ja tekstilise aspekti uurijaile.

4602000000

70103 - 367

R 70103 - 367 tellitud
M902(16) - 79

81.2 E